

A rendszerváltás narratívái

1989 – az áttörés éve

A kelet-európai rendszerváltás a jelenkor utolsó történelmi eseménye. Nem csupán azért, mert azóta eltelt három évtized, s így rendelkezünk már némi történelmi távlattal, hanem azért is, mert ez az utolsó olyan eseménysorozat, amely elemzéséhez hozzájuthatunk elsődleges, tehát levéltári forrásokhoz is. Ugyanakkor le kell azt is szögeznünk, hogy következményeiben még nem beszélhetünk teljesen lezárt korszakról.

1989-ben megmozdult Kelet-Közép-Európa. A korábbi évtizedekhez képest valamivel szabadabb politikai légkörben és enyhébb szovjet befolyás mellett a gazdasági nehézségekkel küzdő országokban kiútkeresés kezdődött a társadalom legkülönbözőbb szintjein. Létrejöttek az első ellenzéki politikai pártok, amelyek összefogtak (például ellenzéki kerekasztalokat hoztak létre, közös nyilatkozatokat tettek közvé) és felkészültek a hatalommal való tárgyalásra. Fő követelésük a többpártrendszer engedélyezése, a tervutasításos gazdasági rendszer helyett a piacgazdaság bevezetése, valamint az emberi szabadságjogok tiszteletben tartása volt. Ezzel párhuzamosan a kommunista pártokon belül is jelentős változások történtek. A fiatalabb, képzettebb és a jövőn elgondolkodó nemzedék több fázisban sikeresen eltávolította a bigott vezetőket (néhány országban az utcai események is siettették a személycseréket), és végül – Lengyelországtól Szlovéniáig – a kommunista pártok is elfogadták a politikai pluralizmust és a többpárti választásokat (ezek megtartása már átcsúszott 1990-re). A röviden leírt folyamat – Romániát kivéve – többnyire békés volt (Csehszlovákia esetében például „bársonyos forradalom”), de a nyomásgyakorlás, illetve az állampolgári elégedetlenség és követelések demonstrálása céljából több országban nagyobb megmozdulásokra került sor, ezek közül a prágai diáktüntetés tűnik a legemblematicusabbnak. Hasonlóképpen emlékezetes a berlini fal leomlása, amely nemcsak a vasfüggöny újabb átvágása, a keleti és a nyugati európai világ közötti átjárás visszaállítása volt, de egyben jelzés, hogy új geopolitikai korszak kezdődik.

Az események nyomán jelentős változások mentek végbe. Egyrészt, az 1948 után létrehozott és az évtizedek során alapjaiban kevésbé változó államszocialista szovjet modellt felváltotta a kapitalista gazdálkodás, valamint az egypárti diktatúrákra épülő politikai modell helyett bevezették a többpártrendszert, az egyenlő és titkos választásokon alapuló parlamentáris demokráciát. Másrészt, a világ 1945-től jaltai rendszerként ismert felosztása is megszűnt. A rendszert váltó országok – a Szovjetuniót és utódállamai leszámítva, de a három balti államot beleértve – 1989 után

érvényesítették nyugati orientációs elképzeléseiket, feloszlott a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST) és a Varsói Szerződés (VSZ) szervezete, az említett államok pedig szinte azonnal jelezték az Európai Gazdasági Közösségekhez (EGK), illetve az Észak-atlanti Szerződés Szervezetéhez (NATO) való csatlakozási szándékukat. A NATO-ba a Német Demokratikus Köztársaság lépett be elsőként, 1990-ben a német egységesítéssel együtt, majd 1999-ben és 2004-ben a többi egykori VSZ-tag követte. Az EGK utódjához, az Európai Unióhoz (EU) pedig 2004-ben, majd 2007-ben csatlakozott az egykori államszocialista országok jó része. Harmadrészt, egy dezintegrációs folyamat is végbement. A többnemzetiségű államok – Románia kivételével – felbomlottak. 1991 végén a Szovjetunió, 1993-ban Csehszlovákia, illetve véres háborúkkal kísérve 1991-től 2008-ig – a szovjet blokkon kívüli, de szocialista – Jugoszlávia is utódállamaira szakadt szét. A dezintegrációs folyamat másik mozzanata volt, hogy szovjet blokk szétesésével megszűnt a szocialista tábor és a harmadik világ antiimperializmusra, valamint antikapitalizmusra épülő szolidaritása is. A Szovjetunió szuperhatalmi státusza megszűnt, s ezzel együtt az 1960-as évektől kezdve dekolonizációs folyamaton átmenő harmadik világbeli államok elvesztették legfőbb támogójukat.

Az eddigi kutatásokat több irányzatra oszthatjuk. Az első csoportba azokat a kutatókat sorolhatjuk, akik kizárólag a saját országukban lezajló változások politika-, gazdaság- és társadalomtörténetével foglalkoznak. Az általuk írt művek többnyire a nemzeti látószögön keresztül szemlélik az eseményeket, a nemzetközi környezetre kevés figyelmet fordítanak, egyedül a Szovjetunióban bekövetkező változásoknak tulajdonítanak szerepet. Az események tehát nem egészében, hanem nemzetek párhuzamos történeteként jelennek meg.¹ Ilyen megközelítésű jelen számunkban Peter Jašek tanulmánya a szlovák rendszerváltásról, ám a magyar nyelvű szakirodalomban ez az első összefoglaló írás a témában.

A második csoportba tartoznak azok, akik kifejezetten a rendszerváltás belső aktoraira helyezik a hangsúlyt, az ellenzéki csoportokkal és a különböző nemzeti elitekkel foglalkoznak, vagyis a rendszerváltás belső mozgatórugói érdeklik őket. E kutatások még harminc évvel a rendszerváltás után is rendkívül időszerűek. Két okból is. Egyrészt vannak olyan történészek, akik az 1989 előtti ellenzéki mozgalmakban látják a rendszerváltás után megjelenő civil társadalom gyökereit,² másrészt vannak olyan elemzők is, akik szerint éppen az átmeneti időszakának elitjei és ellenelitjei közötti harcok, illetve elitcseréi határozzák meg egy-egy ország jelenkori politikai kultúráját.³ Erre kiváló példa Kollai István jelen számunkban olvasható írása, amely a szlovák és a magyar politikai kultúra közötti különbségek okaira vilá-

1 Számos olyan tanulmánykötet látott napvilágot, amelyekben egymás mellett elhelyezett országtanulmányok mutatják be az egyes különálló rendszerváltások folyamatát. Magyar nyelven ezekre jó példa: 1989. *A kommunista diktatúra végnapjai Közép- és Kelet-Európában*. Szerk.: Burakowski, Adam – Gubrynowicz, Aleksander – Ukielski, Pawel. Bp., 2014; *Rendszerváltás és történelem. Tanulmányok a kelet-európai átalakulásról*. Szerk.: Krausz Tamás – Mitrovits Miklós – Zahorán Csaba. Bp., 2010.

2 Falk, Barbara J.: *The Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe: Citizen Intellectuals and Philosopher Kings*. Bp., 2003.

3 Lásd erről: Bozóki András: *Gördülő rendszerváltás. Az értelmiség politikai szerepe Magyarországon, 1977–1994*. Bp., 2019.

gít rá. Harmadrészt, az elmúlt évtizedben számos kelet-közép-európai országban megkérdőjelezték 1989 addig uralkodó liberális narratívát. E fordulat részeként a rendszerváltás számos egykori ikonikus szereplőjét igyekeznek kitörölni vagy negatív színben feltüntetni (Lengyelországban Lech Wałęsa, Csehországban Václav Havel, Magyarországon pedig az egész demokratikus ellenzék e sorsra jutott). E jobboldali narratíva szerint 1989 nem forradalom, hanem csupán a fennálló rezsimmel kötött rossz kompromisszum volt, amelyet időszerű felmondani. A megegyezést felmondók között számos olyan szereplő akad, aki 1989-ben éppen a kiegyezés pártján állt, de akadnak olyanok is, akik kezdetektől fogva ellenezték a kommunista hatalommal való tárgyalásokat. Balázs István tanulmánya a lengyel Rendszerellenes Ellenzék Kongresszusáról éppen egy ilyen csoport történetét vázolja fel. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy az ellenzékkutatások újabban már túlmutatnak a nemzeti történetírás határain, s egyre inkább eltolódnak a transznacionális vizsgálódások irányába. Mindez annak a felismerésnek köszönhető, hogy az egyes országokban az ellenzéki mozgolódás, illetve a változáshoz vezető folyamatok nem egymástól függetlenül, hanem egymással kölcsönhatásban és közös célokért zajlottak.⁴ Mitrovits Miklós a lengyel és a magyar társadalom politikai és kulturális ellenállási lehetőségeit, az ellenzéki társadalmi támogatottságát veti össze, majd kitér az 1989. évi változásokra, a két ország ellenzéki szereplőinek egymásra figyelésére.

Újabban – különösen a nyugat-európai és az amerikai egyetemeken – egyre népszerűbb kutatási terület a kelet-európai rendszerváltás globális aspektusainak vizsgálata.⁵ Globális nézőpontból úgy látszik, hogy 1989 nem egy új kezdet volt, hanem csupán a liberális vízióba vetett hit csúcspontja. Az egykori ellenzék és a még hatalmon lévő kommunisták közötti kiegyezés a Nyugathoz való felzárkózás és végső soron integráció programjára épült. Vámos Péter tanulmánya ebből a szempontból egy rendkívül érdekes és összetett jelenséget vizsgál. A rendszerváltás idején még a magyar reformkommunista elit vette fel a kommunista Kínával szemben álló, nyugati orientációjú Tajvannal a kereskedelmi kapcsolatokat. A globális nézőpont másik aspektusa a szovjet integráció és az ezzel járó harmadik világbeli kapcsolatok feladása és az észak-atlanti politikai és katonai szövetséghez való csatlakozás folyamatának vizsgálata. Kecskés D. Gusztáv tanulmánya arra világít rá, hogy a NATO legfőbb döntéshozói mennyire nem voltak felkészülve egy világméretű geopolitikai átrendeződésre, valamint bemutatja, hogy a szervezet vezetőinek milyen félelmei voltak, kiket akartak támogatni egy, a nemzetközi viszonyokban bekövetkező politikai robbanás elkerülése érdekében, s végül a kelet-közép-európai politikai átalakulás után milyen új stratégiát dolgoztak ki, és a NATO milyen új szerepet vállalt.

4 Például: *Transnational Moments of Change: Europe 1945, 1968, 1989*. Eds.: Horn, Gerd-Rainer – Padraic, Kenney. New York–Oxford, 2004; Szulecki, Kacper: *Dissidents in Communist Central Europe: Human Rights and the Emergence of New Transnational Actors*. Cham, 2019; Mitrovits Miklós: *Tiltott kapcsolat. Magyar–lengyel ellenzéki együttműködés*. Bp., 2020.

5 A rendszerváltás globális aspektusairól lásd: *The Global 1989: Continuity and Change in World Politics*. Eds.: Lawson, George – Armbruster, Chris – Cox, Michael. Cambridge, 2010; *1989: A Global History of Eastern Europe*. Eds.: Mark, James – Jacob, Bogdan C. – Rubbrecht, Tobias – Spaskovska, Ljubica. Cambridge, 2019.

Végül pedig meg kell említeni a dezintegrációs folyamatok következményeit és a szétesést megelőző állapotok értékeléseit. A globális narratívában gondolkodó kutatók úgy látják, hogy a szétesés legjelentősebb mozzanata a szovjet blokk és a harmadik világ szövetségének és szolidaritásának eltűnése volt. A kelet-közép-európai országok a dekolonizáción átment országok szövetségét felmondva a nyugati centrumhoz csatlakoztak, így a vasfüggöny immár nem a Nyugatot és a Keletet, hanem a Nyugatot és a globális Délt választja el egymástól annak minden kulturális vetületével együtt. A dezintegráción átment országok – a Szovjetunió, Csehszlovákia és Jugoszlávia – kutatóit azonban nem ezek kérdések foglalkoztatják, hanem elsősorban a megszűnt közös állam emlékezete és értékelése. Lukács B. György írása az elmúlt évtizedek szlovén és horvát historiográfiáját tekinti át ebben a vonatkozásban. Abban a reményben ajánljuk lapszámunk tanulmányait Olvasóink figyelmébe, hogy összeállításunk széles tematikája hozzásegít a rendszerváltás történetének megismeréséhez, és egyúttal új szempontokat jelenít meg a tudományos és a közbeszédben.

Mitrovits Miklós